

UNIVERSITAT DE BARCELONA

FACULTAT DE PEDAGOGIA

DEPARTAMENT DE TEORIA I HISTÒRIA

PROGRAMA DE DOCTORAT:

HISTÒRIA DE L'EDUCACIÓ SOCIAL CONTEMPORÀNIA

TESI DOCTORAL:

LES DONES A CATALUNYA

EN LA TRANSICIÓ DE L'ANTIC AL NOU RÈGIM:

ESFERES PÚBLIQUES I PRIVADES

Director: CONRAD VILANOU i TORRANO

Doctoranda: RAQUEL DE LA ARADA ACEBES

Barcelona, setembre de 2005

7 Els moviments polítics i l'accés de les dones a l'ensenyament

Al segle XIX els polítics de les més diverses orientacions ideològiques van considerar la qüestió de la dona des del punt de vista educatiu i polític. En aquest apartat s'analitzen diferents posicions; des de la més conservadora manifestada al llibre de Severo Catalina, qui advertia sobre el perill de què la dona sortís de la seva esfera, passant pel liberalisme moderat de Pablo Montesino, qui precisava de la participació de la dona a les escoles de pàrvuls fins arribar a les propostes més radicals dels republicans, els quals demanaven el dret a la instrucció i a la participació política de les dones.

7.1 Educació domèstica del conservadorisme

Severo Catalina va escriure a mitjans del segle XIX una obra de referència obligada *La mujer. Apuntes para un libro* [1861] dins d'aquest llibre es defensava l'educació domèstica de la dona, una educació amb un elevat sentit moral per a la carrera de mare de família.¹¹⁶ L'autor enaltia la funció d'esposa i mare, ridiculitzant aquelles dones que pretenien sortir de la seva esfera transgredint l'ordre establert i exposant la seva família a fatals conseqüències.¹¹⁷

¹¹⁶ Aquest títol va ser un èxit editorial al seu temps, podem trobar edicions successives fins a començaments del segle XX.

¹¹⁷ Dins del capítol 23, dedicat a l'estudi, Severo Catalina ens advertirà dels perills del coneixement per a la naturalesa femenina: "El mundo cuenta con muchos siglos de antigüedad; y en la série de esos siglos, las mujeres sábias vienen figurando como excepcion de la regla. [...] Circunscrita como está la sabiduría al sexo fuerte, el mundo científico se agita en la confusion: extiéndase la sabiduría al sexo débil, y el mundo científico se convertirá en una torre de Babel. [...]"

El secreto de las mujeres no ha sido ni debe ser nunca saber mucho, sino conocer mucho; y el mucho conocimiento no se adquiere solo en los libros de los filósofos.

El mateix autor va ser nomenat ministre de Foment als anys 60; la política educativa que va emprendre va afavorir la privatització de l'ensenyament per part de l'Església. La Llei d'Instrucció Primària del 2 de juny de 1868 comportava la supressió de moltes escoles públiques, encarregant-se de l'ensenyament als municipis de menys de 500 habitants els sacerdots de la parròquia.¹¹⁸ Així mateix, aquest ministre va suprimir les Escoles Normals de Mestres, entre el 2 de juny i el 14 d'octubre de 1868, data en què es va restablir la Llei Moyano i tornen els estudis de magisteri a les Escoles Normals,¹¹⁹ a causa dels canvis d'orientació política promoguts pel Sexenni revolucionari.

Esos libros crean de ordinario caracteres tetricos y meditabundos, constituyen á sus apasionados en seres que se aislan de sus semejantes, que pierden de vista el mundo de la materia por pasearse á sus anchas en los espacios de la abstraccion metafísica.

Es fuerza que las mujeres sepan que el clima de esos espacios es poco saludable; en él peligran la vivacidad del rostro y la tersura de la frente; se habla poco y se medita mucho; funciona la inteligencia y descansa el corazon.

Las que pedís sabiduría para vuestro sexo, reparad en lo que pedís: figuraos un matrimonio en que el marido resuelve problemas de matemáticas, y la mujer estudia las categorías de Aristóteles; ó más bien, figuraos los hijos de ese matrimonio.

Dejad que el hombre, organizado física é intelectualmente para el trabajo, cumpla en la tierra su mision; vuestras manos son muy delicadas; la vivacidad de vuestro rostro y la tersura de vuestra frente peligran en el frio clima de la abstraccion metafísica.

Dadas las condiciones de la actual sociedad, no es preciso que la mujer sea sábia; basta con que sea discreta; no es preciso que brille como filósofa, le basta con brillar por su humildad como hija, por su pudor como soltera, por su ternura como esposa, por su abnegacion como madre, por su delicadeza y religiosidad como mujer.” Severo CATALINA *La mujer. Apuntes para un libro*. Madrid: A. de San Martin Editor, 1864, pàg. 284-286.

¹¹⁸ Catherine JAGOE “La enseñanza femenina en la España decimonónica”. A: Catherine JAGOE; Alda BLANCO; Cristina ENRÍQUEZ de SALAMANCA *La mujer en los discursos de género. Textos y contextos en el siglo XIX*. Barcelona: Icària, 1998, pàg. 118.

¹¹⁹ Leoncio VEGA GIL “Pablo Montesino y los primeros desarrollos de las escuelas normales en Castilla y León”. A: Leoncio VEGA GIL (coord.) *Pablo Montesino y la modernización educativa en España*. Zamora: Instituto de Estudios Zamoranos Florián de Ocampo (CSIC), Diputación de Zamora, Caja España, 1998, pàg. 87-98.

7.2 Professionalització docent del liberalisme moderat

Pablo Montesino serà el primer polític que va contribuir amb la seva obra *Manual para los maestros de escuelas de párvulos* [1840] a la consideració professional de les mestres en l'educació infantil. L'autor s'adreçava a totes les persones que tractaven la infància per combatre els errors més comuns que mares, mestres i directores d'escola practicaven al seu temps, especialment negatius pel desenvolupament moral i físic. El canvi afectava principalment a l'etapa infantil, però també era útil per a les escoles d'ensenyament primari. Es tractava de la transformació radical de la metodologia tradicional per una nova pedagogia, les escoles de pàrvuls havien d'incorporar un nou concepte d'educació dins l'ensenyament públic, tenint per objectiu la introducció d'hàbits per al desenvolupament moral, físic i intel·lectual.

Les escoles de pàrvuls responien a una necessitat social; l'atenció de la infància de famílies obreres o artesanes que havien de deixar els infants més petits a càrrec d'altri. L'autor s'inspirava en les escoles de pàrvuls angleses, la primera fundada pel fabricant i socialista utòpic Robert Owen el 1816 i les infant-schools, iniciativa de Samuel Wilderspin que al 1820 va organitzar una xarxa d'escoles que proposaven una reforma dels costums. L'èxit obtingut a Anglaterra va portar a altres nacions europees com Irlanda, Àustria, Prússia, Holanda, Bèlgica, Itàlia i França a importar aquest model d'escola infantil.

Després del seu exili a Anglaterra, Pablo Montesino retornà a Espanya a la mort de Ferran VII, l'any 1833. La regència de Maria Cristina i el regnat d'Isabel II van permetre al liberalisme moderat introduir reformes polítiques i legislatives, va ser al llarg d'aquest període polític quan Pablo Montesino va introduir les

reformes necessàries en la formació del professorat per tal d'inserir l'educació de la infància dins del sistema educatiu espanyol.

7.2.1 Consideració de les mares de família

Pablo Montesino subscriu la idea de que la mare havia estat destinada per la naturalesa a l'educació de l'infant fins que aquest arribava als sis o set anys, però no havia estat educada de forma convenient per a complir aquesta important funció social. La reforma moral que proposava havia de partir de les escoles de pàrvuls, influint simultàniament en la infància i en les seves mares. Aquestes s'havien de preparar com a mestres naturals per a impartir el seu magisteri a llur descendència.

Sobre la qüestió de l'educació de les dones, Montesino mostrava el seu desacord amb el tradicional menyspreu per la capacitat intel·lectual de les dones i l'antiga creença de que no precisaven d'instrucció; aquests prejudicis havien portat a una situació d'injustícia. L'autor del manual considerava que les dones estaven dotades de raó i podien perfeccionar les seves habilitats intel·lectuals de la mateixa manera que els homes. S'havia de comptar amb el seu enteniment perquè eren els agents que influïen per primer cop en la infància, estimulants el seu desenvolupament moral, físic i intel·lectual. L'educació intel·lectual de les dones era, fins i tot, més necessària al benestar de la societat que la dels homes, perquè havia de contribuir a la reforma moral a través del seu mestratge.

No obstant, criticava l'educació d'adorn que rebien les dones de classes benestants i l'exercici inútil de les labors d'agulla que descuidava les facultats intel·lectuals. L'educació de les dones s'havia d'adreçar a l'adquisició dels

coneixements bàsics i a l'educació de la descendència, que no havia de raure tan sols en tenir cura de l'alimentació, vestit i neteja, les dones havien de contribuir al desenvolupament intel·lectual, moral i físic. Aquest manual es dirigia a tots els professionals de l'ensenyament primari, ultra les mares de família.

Per altra banda, Pablo Montesino també denunciava el fet de què aquelles escasses dones que havien rebut la instrucció precisa no s'encarregaven de l'educació de llur descendència, bé per la seva posició social, o bé, perquè l'augment de la família els feia recórrer a criades i persones ignorants per tal d'atendre aquesta tasca tan transcendent.

7.2.2 Requisits per als mestres d'escoles de pàrvuls

Pel que fa a les competències bàsiques del mestre de pàrvuls, Montesino destacava les següents qualitats professionals: instrucció precisa, fermesa de caràcter, discreció, criteri i bon judici. Bona raó, més que instrucció extraordinària, que consistia en tenir bon judici, comprensió, criteri i discurs, les pràctiques racionals havien de tendir al mateix objectiu, formar els costums dels nens i nenes, havien de ser persones de principis religiosos i morals, havien de posseir nocions clares de les virtuts morals; benevolència, justícia, pietat. Preferentment, havien de tenir bona salut, ser persones joves, actives i amb energia. L'activitat professional que desenvolupaven era delicada, laboriosa i de responsabilitat moral, a tot això s'afegia que no estava socialment considerada ni justament retribuïda, per tant, el mateix Montesino preveia greus dificultats per a poder cobrir les necessitats reals.

A la pràctica, no es trobarien el nombre suficient de persones capacitades per a l'exercici professional; per aquest motiu, a les poblacions més petites una *dona de bons costums i raó natural* podria encarregar-se de transmetre els seus coneixements per un petit salari, als pobles on hi havia un mestre la seva dona podria fer-se'n càrrec amb l'ajut del marit i a un espai separat de l'escola d'instrucció primària. Les escoles de pàrvuls dels nuclis de població més importants, amb més de quaranta alumnes, precisarien de la direcció d'un home però aquest sempre disposaria de l'ajut d'una dona com a mestra auxiliar, encarregada de la salut, la neteja i l'aliment. En tot cas, Montesino destacava la necessitat de l'infant d'una mare comú que substituís la pròpia a l'escola. A la vegada, les persones encarregades de les escoles de pàrvuls podien prestar un gran ajut a les mares en la criança dels fills.

Els requisits bàsics per a obtenir la idoneïtat com a mestre de pàrvuls eren instrucció, qualitats morals i habilitat per ensenyar. L'examen havia de consistir en un assaig pràctic amb un mestre intel·ligent i els inspectors encarregats de supervisar. Aquests havien d'avaluar les qualitats morals, la instrucció i l'habilitat per ensenyar, requisits imprescindibles per a la docència en aquest grau d'ensenyament.

7.2.3 Fonaments científics de la seva pedagogia

Pablo Montesino, metge de professió, va donar una sèrie de consells adreçats especialment a les mares o persones encarregades de l'atenció de la infància des dels primers mesos de vida. Preocupat pel desenvolupament motriu dels infants, desaconsellava algunes pràctiques com l'ús dels caminadors que entorpien el desenvolupament natural. També criticava les

escoles de nenes perquè l'absència d'exercici físic tenia conseqüències negatives en la seva salut. Els hàbits sedentaris augmentaven la seva debilitat i causaven desviament de la columna i altres malalties de caràcter irreversible i que es podien prevenir amb la pràctica de jocs que estimulessin l'exercitació de la musculatura de forma espontània i d'acord amb la seva fortalesa física i els seus interessos.

Influit per Pestalozzi, Montesino destacava la importància de la mare en el desenvolupament moral, els primers sentiments els proporcionava el vincle afectiu amb la mare. Aquesta havia d'encarregar-se de marcar la pauta en l'educació moral, sense mentides ni amenaces, havia de saber conduir el desenvolupament moral del nen o nena, també el desenvolupament intel·lectual s'havia d'estimular per mitjà de l'experiència perceptiva, molt abans de què l'infant pogués parlar rebia sensacions i podia distingir objectes i persones, estímuls per al desenvolupament intel·lectual.

Pablo Montesino era un reformador polític que no es va limitar a canviar la legislació educativa sinó que, preocupat per l'educació, va introduir criteris de modernitat que trencaven amb la pedagogia tradicional. La renovació pedagògica que postulava amb la seva obra es fonamentava en tres pilars; en l'experiència pràctica de les escoles infantils angleses i de pedagogs tan renovadors i rupturistes com Pestalozzi, en els principis de la filosofia racionalista i empírica que a la llum de la raó i de l'observació de la natura introdueixen idees noves, es deslliuren de prejudicis i tracten de respectar la naturalesa humana conduint-la amb criteris independents i, per últim, en la seva experiència personal i professional, com a pare de família i metge higienista que, preocupat pel desenvolupament de la seva descendència, havia

tingut l'oportunitat d'observar el seu creixement i extreure'n conclusions per a la pràctica pedagògica. El seu discurs de clara arrel il·lustrada pretenia demostrar als seus contemporanis que els errors a què havia portat l'antiga pedagogia, amb usos i pràctiques nocives, eren producte de la ignorància o de la imposició de lleis que anaven contra la natura i la raó.

7.3 Dret a la instrucció i a la ciutadania segons el liberalisme radical

Els republicans anorreats pels partits dinàstics de la Restauració alfonsina van defensar, sovint des de la clandestinitat, les posicions més progressistes. Francesc Sunyer i Capdevila, representant del Partit Republicà Federal, va presidir l'Assemblea de Catalunya en què es va aprovar la participació política de les dones amb títol acadèmic o professional. Per altra banda, el republicà radical Odón de Buen, va aprofitar el pròleg d'un llibre anticlerical per a reclamar el ple dret de les dones a la instrucció i a la ciutadania.

7.3.1 Dret a la ciutadania al Congrés Regional del partit Republicà

Els congressos, que el Partit Republicà Federal¹²⁰ va celebrar a la dècada dels vuitanta, van tenir en compte la situació social de les dones; a l'Assemblea del Partit Federal Republicà de Saragossa de 1883, el mateix president, Francesc Pi i Margall, va llegir un manifest del Consell Federal sobre la qüestió social davant d'aquest congrés. La incompatibilitat de la vida laboral i familiar per als republicans del vuit-cents es traduïa en aquest missatge del consell a l'assemblea: “Alejar de la fábrica á la mujer, sobre todo desde que entrase á ejercer las augustas funciones de madre de familia;”¹²¹ aquesta mateixa expressió ja havia aparegut a la llei d'Eduardo Benot, ministre de Foment de la Primera República, el 24 de juliol de 1873. Va ser una llei promulgada amb el

¹²⁰ Sobre la qüestió social i el problema de la dona Francesc Pi i Margall va intervenir a l'Assemblea Federal de Saragossa, l'any 1883. Vegeu *Asamblea Federal de Zaragoza. Constitucion, reformas sociales, acuerdos, manifiesto del consejo*. Madrid: Imprenta de Anastasio Moreno, 1883.

¹²¹ *Asamblea Federal de Zaragoza. Constitucion, reformas sociales, acuerdos, manifiesto del consejo*. Madrid: Imprenta de Anastasio Moreno, 1883, pàg. 28.

propòsit de millorar les condicions laborals de la classe obrera i protegir les famílies, separant les dones, les nenes i els nens del treball a les fàbriques.¹²²

El *Projecte de Constitució per a l'Estat Català*¹²³ elaborat per l'assemblea catalana, presidida per Francesc Sunyer i Capdevila, establí una sèrie d'articles que introduïen elements que afectaven les dones en àmbits com l'educatiu, laboral i, fins i tot, el polític. Va ser objecte d'un polèmic debat el dret a la ciutadania de les dones i l'edat en què aquestes podien incorporar-se al mercat laboral. En la consideració de les dones com a electores va ser determinant la consideració de la seva capacitat política en cas que aquestes poguessin acreditar un títol acadèmic i en la declaració final van estendre el dret a la ciutadania a aquelles dones que posseïssin un títol professional. El sufragi restringit per a les dones i universal per als homes demostrava la prevenció que els partits republicans, anticlericals, tenien enfront de la població femenina majoritàriament catòlica i influenciada pel conservadorisme polític del clergat. En qualsevol cas, el reconeixement d'algunes dones com a ciutadanes, constitueix l'inici de la inclusió del sufragi femení; hem d'observar que aquest article es redactava quan encara el sufragi universal masculí no s'havia consolidat a Espanya: la Constitució de 1869 va ser la primera constitució espanyola que introduïa aquest tipus de sufragi però va ser derogat durant la

¹²² Aquesta llei va sorgir a partir d'un dictamen de l'Assemblea republicana federal, publicat al diari *La Igualdad* el 12 de març de 1872, on es plantejaven les reformes necessàries per abordar la qüestió social: "Sin pretender por lo tanto, se dice, dar la solución del problema social, la comisión cree que la República Federal debe emprender con ánimo resuelto las siguientes reformas: Debe, ante todo, dar condiciones al obrero para que se desarrolle en plenitud de su ser; y al efecto ha de: Reducir las horas de trabajo; prohibir las entradas en los talleres de los niños menores de nueve años; alejar de la fábrica a la mujer, sobre todo, desde el momento en que entra a ejercer las augustas funciones de madre de familia; establecer escuelas gratuitas para la primera y segunda enseñanza y además, escuelas profesionales para contrarrestar los efectos subversivos de la extremada división de funciones." Ubaldo MARTÍNEZ VEIGA *Mujer, trabajo y domicilio*. Barcelona: Icaria, 1995, pàg. 109-110.

¹²³ Al Congrés Regional de Catalunya, celebrat el 2 de maig de 1883 i presidit per Francesc Sunyer i Capdevila es va elaborar el "Projecte de Constitució per a l'Estat Català." Vegeu *Asamblea Federal de Zaragoza. Constitucion, reformas sociales, acuerdos, manifiesto del consejo*. Madrid: Imprenta de Anastasio Moreno, 1883.

Restauració, amb la llei electoral de 1878, i no es va restablir fins el 1890. Aquest gest polític, que no suposava cap risc electoral, doncs les dones amb títol professional o acadèmic eren una minoria de la població, podia afavorir la consciència política de les dones de la burgesia i consolidar la legitimitat democràtica del règim republicà, tot eixamplant la participació electoral i el dret a la ciutadania de forma progressiva.

Els vots en contra del sufragi femení van argumentar que amb la seva votació no s'havia d'interpretar que estaven en contra del dret al vot de les dones sinó que s'oposaven al vot restringit i demanaven fer-lo extensiu a tota la població femenina sense fer cap distinció, ja que l'obtenció d'un títol acadèmic no garantia l'adscripció a les idees liberals. Es van abstenir familiars de Martina Castells, doctora en medicina, per la seva implicació personal. I un dels votants que va justificar el seu vot afirmatiu va manifestar que si bé era impensable concedir els mateixos drets a les dones que als homes, sí que era possible començar per concedir-lo a aquelles dones amb títol acadèmic o professional. Es va demanar l'aclariment de si les dones casades podien ser electores i es va contestar afirmativament. Hem de tenir en compte que als primers sufragis, els sufragis censataris, només votaven els contribuents inscrits al cens, és a dir, les persones que eren titulars d'un patrimoni o renda anual considerable pels quals havien de pagar a la hisenda pública, per extensió, els caps de família.

7.3.2 Defensa dels drets de les dones del republicà Odón de Buen

Odón de Buen, va encarregar-se de la redacció del pròleg¹²⁴ del llibre de Cristóbal Litrán *La mujer en el cristianismo*, l'obra de Litrán posseeix un tarannà marcadament anticlerical del qual participa l'autor del pròleg però al mateix temps Buen defensava el dret de les dones a l'ensenyament i a la ciutadania. En aquest opuscle l'autor comparava la situació de les dones i dels obrers. Mentre la condició de ciutadans havia arribat als obrers s'havia conservat la tutela sobre les dones, víctimes d'un règim tirànic que les mantenia esclaves de l'home i els impedia el desenvolupament de llur intel·ligència.

A parer de l'autor, la incomprensió que moltes dones mostraven davant la lluita dels seus marits, germans o fills dins del moviment obrer, era conseqüència de la marginació cultural i política de què havien estat objecte, per tant, reclamava per a les dones l'accés a una educació racional i científica, basant-se en la ciència positiva i la pedagogia moderna.¹²⁵

Buen volia desemmascar els arguments pseudocientífics dels seus contemporanis: Davant d'aquells que parlaven de la inferioritat intel·lectual de les dones contraposava els exemples de dones que havien cultivat les ciències, la literatura i la filosofia. Aquests casos no eren excepcionals, en tot cas, ens demostraven les aptituds de la generalitat de dones per al coneixement, les

¹²⁴ Odón de BUEN "La mujer ante la ciencia". A: Cristóbal LITRÁN *La mujer en el cristianismo*. Barcelona: La Academia, 1892, pàg. 5-16.

¹²⁵ "Pero entiendan también los obreros que su campaña será incompleta y además egoista, si no luchan por redimir á la mujer con más urgencia y más energía, si cabe, que por la propia redención. Y para llegar á un resultado favorable en tal empeño, pidan ante todo que á la mujer se la ilustre y se le eduque, no bajo la pesada losa de los convencionalismos tradicionales, sino con la amplia base que, inspirada en la Ciencia positiva, la pedagogía moderna pone en práctica." Odón de BUEN "La mujer ante la ciencia". A: Cristóbal LITRÁN *La mujer en el cristianismo*. Barcelona: La Academia, 1892, pàg. 9.

barreres socials i no les limitacions biològiques eren les úniques responsables de la condició d'inferioritat cultural de les dones del seu temps.

Enfront les estadístiques antropomètriques que revelaven menys capacitat intel·lectual i més feblesa de caràcter, Buen replicava que aquesta inferioritat no era fruit de la naturalesa sinó de l'educació irracional que havien patit i dels prejudicis de gènere que les havien menystingut socialment. L'únic que demostraven aquestes dades era que el cervell i les funcions psíquiques de les dones s'havien adaptat al medi, doncs havien estat educades en un entorn i de forma diferent als homes, però aquesta circumstància en cap cas els negava les seves aptituds naturals per al coneixement. Buen acusava l'educació religiosa com agent principal de la degeneració intel·lectual de les dones; la tendència al misticisme, l'abús de la fantasia, l'educació contrària a la natura i a la higiene mental havien portat les dones a patologies mentals com la neurosi i la histèria.

A parer de l'autor, les dones catòliques tendien més a la fantasia que a la raó i manifestaven un caràcter dominat pels sentiments, aquesta tendència les havia portat al cultiu de la literatura i les arts. Per altra banda, les dones de pobles que no havien rebut l'herència catòlica, per tant, no havien caigut en el misticisme i l'exageració dels sentiments, havien assolit una aguda capacitat d'observació, de gran utilitat per al camp de la investigació en ciències físiques i naturals, i havien demostrat la seva vàlua per als treballs d'administració, gestió i direcció de qualsevol negoci, gràcies a les seves aptituds de mètode i ordre, molt convenients per als sectors comercial i financer.

En acabar aquest opuscle, després d'haver demostrat l'aptitud intel·lectual i la capacitat per al pensament racional i científic de les dones per mitjà de

l'educació, fins al punt d'arribar a interpretar el dret, i en aquest punt esmenta l'exemple de Concepción Arenal, es declara partidari del vot de les dones.¹²⁶

Els arguments que el porten a defensar llur individualitat social i, per tant, l'exercici dels drets polítics per part de les dones eren els mateixos que havia esgrimit per a la defensa del dret de les dones a l'educació. Si la dona no estava capacitada per a l'exercici dels drets i deures de ciutadania no era per la seva naturalesa sinó per la societat. Un cop més, l'educació s'havia d'encarregar de corregir aquest dèficit democràtic. Les dones recuperarien la seva individualitat dins la societat quan es resolgués el problema de llur educació, i aquesta s'havia d'inspirar en la ciència positiva defugint del misticisme, el dogma, la tradició i la influència de la religió catòlica. Quan les dones s'alliberessin d'aquest llast podrien exercir la influència que els corresponia en l'ordre social i guiar les generacions futures.

¹²⁶ “Ahora bien: ¿debe la mujer tener derechos políticos? ¿está capacitada para ejercer la función social del ciudadano en las democracias? Si la Naturaleza le ha dado aptitud intelectual y la educación le capacita para las elevadas funciones del pensamiento; si la mujer puede, como D^a. Concepción Arenal -la ilustre pensadora, de robusta cultura y sólido juicio, cuyos trabajos llamaron la atención de los jurisconsultos en el último Congreso de San Petersburgo,- si puede interpretar el derecho en sus más altas aplicaciones, ¿cómo no ha de poder ejercitar el más rudimentario de los derechos, el que se considera indiscutible, el que deriva del reconocimiento de la personalidad racional?

¿Tiene la mujer individualidad social? ¿Está capacitada para las funciones que el reconocimiento de la individualidad trae consigo? Si lo está, deben concedérsele los derechos individuales. Si no lo está, demostrado queda que no es por obra de la Naturaleza, sino por obra de la sociedad misma; debe ésta subsanar el error mediante la educación.” Odón de BUEN “La mujer ante la ciencia”. A: Cristóbal LITRÁN *La mujer en el cristianismo*. Barcelona: La Academia, 1892, pàg. 14-15.